

RODOSTÓI FILOZÓFIA

ÍRTA

KORNIS GYULA

I.

A mély szenvedés az élet fölé emelkedésnek, a magasabb elvi szempontokból való nézésnek, a filozofálásnak, egyik legbuzgóbban fakadó forrása. A szenvedés a lélek számára szinte a kinyilatkoztatás erejével bír. Aki magasan állott s lebukott, abban nagy a hajlandóság a kontemplatív életre, az emberi sors változandóságáról való elmélkedésre, a Gondviselés útjainak fűrkészésére, a lelki megtisztulásra, az élet misztikumának mélyebb felfogására s a vallásos megnyugvásra. A szenvedések lelki éghajlata alatt terem és érik meg mindig a *Confessio-k* és a *Consolatio-k* életbölcseisége.

Ilyen sorsüldözött filozófus a száműzött vitézlő fejedelem, II. Rákóczi Ferenc is előbb Franciaországban, grosboisi remeteségében, majd rodostói magányában. A sok csalódás után Szent Ágoston Vallomásainak mintájára tárja fel Isten előtt lelkét. A földi vágyakról lemondott, «immár porrá és hamuvá válandó» fejedelemnek szomorú hangulatára mély vallásos érzése, a mindent kiegyenlítő másvilágba vetett hite, mégis a transzcendens optimizmus opalizáló gyöngyfényét veti. A kiábrándult lélek vallásos filozófiája tör elő lépten nyomon a *Confessio Peccatoris-ból*, «az életét sirató fejedelemnek» (vitám suam deflentis) megrázó önvallomásából, amelyben korlátlan őszinteséggel tárja fel cselekedeteit s ezek okait, Istennel beszélgetve, a *soliloquium* formájában. A csalódott államférfinak egyik legfinomabb bölcselkedő pszichografiája lép elénk ebből a műből. Alaptónusa a büntudat, a múlt hibáinak megvallása s a lelki megtisztulás vágya: Da mihi Domine lacrymas — mondja elüljáróban — ut defleam haec, quae dico; sentio enim, quod necdum satis doleam: «Fakassz, Uram, könnyeket szememben, hogy megsirassam mindazt, amit mondok; mert érzem, hogy még nem eléggé fájjalom.» Nem törődik immár az emberek értékelésével, csak egyedül az Istenével. A világi örömeket megveti, a mulandóság eszméjét mélyen átéli kedves könyvének, a *De Imitatione Christi*-nek szellemében, amely egészen egynemű az idegen földön, hazájától messze élő fejedelem lemjndó hangulatával s a földi kínoktól való szabadulás vágyával.

Emlékiratai is telve vannak a konkrét események fölébe kerekedő elvi szempontokkal, filozofáló elmélkedésekkel: hisz maga a fényes múltra és a sorscsapásokra való emlékezés borús melancholiája is egyenest bölcselkedésre indít. A történelem lényegéhez tartozik a visszahozhatatlanul elveszett múlt gondolata: a történelem az egyszer megtörténtnek, a mindenkorra elveszettnek

birodalma, ezért velejében tragikus természetű. Hát még, ha a történelem tárgya a saját multunk története, amelyre önéletrajzban — Széchenyi szavával élve — «visszaszomorkodunk».

Az önmúltra való folytonos reflexiónak ez az alkonyati hangulata, a hisztorizmus örökös hátratekintésének méla köde üli meg a rodostói számkivetettek lelkét. Csak olykor-olykor, a világpolitikának egy-egy robaja kelt bennük némi reménységet s rázza őket a cselekvő jövő gondolatára. Úgy élnek, mint valami kolostorban, ahol az életnek legfőbb problémája a halál művésze, az *ars moriendi*. A fejedelem szinte aszketikus életrendet parancsol: reggel félhatkor dobszóra ébrednek, nyolckor misére mennek, féltizenkettőkor a dob pergése ebédre hívja őket. Ebéd után a kápolnában imádkoznak; de már háromnegyedőtkor újra esteli imádságra gyűlnek össze. Félhétkor estebédet esznek s aztán lefeksznek. A fejedelem éjfél után két óraker is fölkel és imádkozik. A fiatal, élettől duzzadó Mikes Kelemen, az emigráció finom humoristája, panaszkodik a sok litánia miatt, «amely mind haszontalan, mind pedig a mértéken felül való». A napirend közbeeső időszakait a fejedelem írással-olvasással vagy rajzolgatással tölti. Mélyen átérzi Seneca szavát: A szabadidő olvasás nélkül az élő ember halála és temetése: *Otium sine litteris mors est et hominis vivi sepultura*. (Ep. 82.)

A fejedelem s a többi művelt száműzött szellemi életének háttere a 290 kötetből álló tudós könyvtár, amelynek kétharmada hittudományi természetű, a többi filozófiai, főképp erkölcsstani mű, jórészt francia. (L. részletes ismertetését *Zolnai Bélától*: II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Magyar Bibliofil Szemle. 1926.)

Rodostóban önkénytelenül valóságos kis akadémia alakul ki, amelynek elnöke a fejedelem: ő olvas, elmélkedik és ír a legtöbbet. Amikor már Franciaországban összetört reményeinek romjain természetes lelki szükséglete az önreflexió, vallásos keretben megszerkeszti az államférfi önuralomra törekvésének szinte rendszeres kis pszichológiáját *Aspirations d'un Prince chrétien* (Egy keresztény fejedelem áhításai) címen: mit érezzen a fejedelem, ha megpillantja a trónt és udvari embereit, ha tanácskozást hív össze vagy ünnepléses szerepet játszik? mit tegyen a hiúság és a gög, a harag s az irigység, a fősვნყség és a fényűzés, a csűggedtsűg és a testi örömök kísértésével szemben? A kor szokása szerint (amire *Richelieu* adta az első példát) Rákóczi is 1722—25 közt fiai számára politikai végrendeletet ír (*Testament politique et moral*), amely 1751-ben mint poszthumusz mű Hágában jelenik meg. Erre a politikai tapasztalatainak mintegy szellemi csapadékát tartalmazó műre Szent Istvánnak Imre herceghez írt intelmei is sugallják, amelyeket előbb maga franciára is lefordít. (L. Márki Sándor Rákóczi életrajzát, III. köt. 607. 1.) Főkérdései: mik az uralkodásnak, az erkölcsi életnek s a keresztény műveltségnek alapelvei? milyen legyen a keresztény fejedelem ideálja? milyen legyen népéhez való viszonya? melyik kormányforma a legjobb: a királyság-e, ennek is örökletes vagy választott formája, vagy pedig a köztársaság? mikor van joga a nemzetnek szabadságáért a fejedelem ellen fölkelni?

II.

Rákóczi elmékedéseit latinul vagy franciául veti papirosra. Van azonban a száműzöttek között egy másik politikai és erkölcsi bölcselkedésre hajlamos-szellem is, aki zamatos magyar nyelven, Mikes könnyedségével és plasztikus kifejező erejével, filozofál: *Kiss István*. Művét, amelynek címe: *Magyar Philosophia*, a Magyar Nemzeti Múzeum az eredeti kéziratban őrzi. (98 lap.) A munka 7. lapján ez olvasható: «1730. Írtam György Deákkal Trátiában Rodostón. Kiss István mp.» Először Thaly Kálmán figyelmeztetésére Alexander Bernát 1906-ban ismertette a Kisfaludy-Társaságban (Budapesti Hírlap, 1906. 296. sz.).

Ki a szerzője s ki ennek íródiákja? Csak egyetlen adat szól róluk: Rákóczi hűtlen titkárának, az osztrák kémnek, Bohnnak 1734-ben a párizsi Bastille-ban tett vallomása. K szerint Kiss Istvánt és Kovács Györgyöt Rákóczi rodostói udvarából ismeri. Ezek ugyanebben az évben engedélyt kaptak a fejedelemtől, hogy Rodostóból távozzanak s belépjenek egy francia huszár-ezredbe. Jelenkeztek is Genfben, ahonnan Marseilleba küldték őket, hogy az Itáliába induló francia sereghöz csatlakozzanak. Bohn szerint Kiss István akkor ötvenéves volt, (e szerint 1684. született). Amikor tehát a «Magyar Philosophiát» írta, Rákóczi udvarában, negyvenhatodik esztendejét taposta. (L. Ignace Kont: *Les dernières années de François Rákóczi II*. *Revue de Hongrie*. 1910. 183. 1., Márki S. i. m. 620. 1.). Valószínű, hogy Pápai Jánossal[^] aki mellett az udvari kancellária tiszviselője volt, került a fejedelem udvarába.

A XVII. és XVIII. századi francia irodalomban az udvari, társadalmi emberré nevelésről való elmékedés, melyet egy századdal azelőtt az olasz Castiglione gróf II Cortegiano műve indít meg, szinte művészetté emelkedik. A Lajosok fényes udvarának hatása alatt egész sereg munka jelenik meg, amelyek középpontjában a civilíté, az udvari műveltség áll. Kissnek «magyar filozófiája» is ezek sugallatára készült: az udvari ember, a politikus és a fejedelem számára való életbölcseségi szabályok, erkölcsi és politikai maximák gyűjteménye. Módszere tipikusan abban áll, hogy címül kijelent egy-egy erkölcsi axiómát, az emberekkel való bánásmód művészetének egy-egy alapelvét s ezt példákkal világítja meg, főképp a bibliából s az antik világ történetéből. Meglepő, hogy egyetlen magyar történeti példán sem akad meg a szeme, amivel pedig kissé közeledett volna filozófiájának «magyar» jelzőjéhez. A bibliából való sok idézetét valószínűleg a Rákóczi könyvtárában található Concordantia-könyvből vehette. Viszont a könyvében nem ritkán található Jrcancia történelmi illusztrációk forrása a fejedelem könyvtárában rendelkezésére álló *Histoire de France* (3 kötet) lehet, amelynek szerzője Louis le Gendre (1718).

Kiss a komoly, józan magyar életbölcsesség képviselője. Nem tudós, de igen művelt ember; nem absztrakt filozófus, hanem szemléletes, konkrét,

közvetlen gondolkodó; nem törekszik tételeinek elméleti igazolására, hanem inkább csak példákkal való szemléltetésére. Olvasottsága széleskörű: Platónt, Aristotelest, Epiktetost, Senecát, Plutarchost, Prudentiust, Szent Ágostont, Petrarcát, Hrasmust idézgeti. Munkáját a filozófiának régi aristotelesi tagozása szerint három részre: *logikára*, *fizikára* és *metafizikára* osztja ugyan, de ezeknek a főcímeknek semmi köztük az utánuk következő tartalomhoz: erkölcsi-politikai fejtegetései joggal egyik kategória alá sem sorozhatók. E címek inkább csak az elmélkedések külsőleges filozófiai presztizs-kellékei: csak arra valók, hogy a műnek tudósabb tekintélyt kölcsönözzenek. A könyvnek nincsen rendszeres logikai fonala: teljesen különmű témák és gondolatok sorozata, mintegy szellemi arabeszk, aforisztikus töredékek, amelyeknek közvetlen logikai összefüggése hiányzik. Az a benyomásom, hogy Kiss egy-egy erkölcsi vagy politikai maximára nézve olvasmány kivonatait gyűjtötte össze, amelyeket kisebb szerves egységekbe foglalt. Ebben a Mikes útját járta, aki leveleibe sokszor francia olvasmányainak gondolatait szötte bele. Ha Kissnek elmélkedéseit mégis logikai fonálra akarjuk fűzni és rendszerezni, akkor három főszme körül csoportosíthatjuk őket: a *fejedelem hivatása*, az *udvari ember* vagy *politikus viselkedésmódja* és az *általános erkölcsi szabályok* körül.

III.

Maga Rákóczi sokat bölcselkedett a fejedelem hivatásáról. Haláláig megőrizte fejedelmi missziójának tudatát s lélekben sohase mondott le az erdélyi fejedelemségről abban a meggyőződésben, hogy letett fejedelmi esküje erre kötelezi. Bossuetnak a fejedelmi szuverenitásról vallott tekintélyelvi álláspontját helyesli: «A szuverénok a földön lakozó istenek». Ez a politikai alapfelfogás uralkodik a Márvány-tenger partjára száműzöttek lelkében is: a fejedelem külsőségeit és szertartásait a legszomorúbb körülmények között is megőrző Rákóczi számkivetett társai lelkébe bele tudja sugallni az uralkodói hatalomnak *Dei gratia* eredetét és abszolút jellegét. A sorsába belenyugvó Mikes egyik levelében így ír: «Az Isten adja a fejedelmeket, mind a jót, mind a rosszat kell az ő kezeiből venni».

Ebben az eszmekörben bölcselkedik az uralkodókról a mi rodostói filozofusunk, Kiss István is. A fejedelmekről imakönyvszerűen gondolkodik s nem pamfletszerűen, mint a mai ember: «A fejedelem — mondja — földi Isten, az Ég közönséges háza, az értelmek és elmék vezére, forgassák az Eget nem magok, hanem népek hasznára. A fejedelem Nap, a vezérek csillagok, világosságot a Naptól vesznek, hogy azt viszont megtérítsék és visszaadják. A fejedelem hajósmester: az ország hajó, az vezérek kormányosok. Azt kívánom, minden fejedelem Alphonsus legyen, kinek címere fiait vérevel éltető pelikán volt, föliben írva: *Törvényért és az Népért*. Amely nap királlyá lettél, magadnak meghalván, másoknak élni kezdtél.»

Magyar Philozofia:

Első Kéz.

Ögéből

Valaki hív jót keres, vagy keres,
magános nyereségre, vagy jóra me is
nézzen, se me tekintsem.

A Magános, vagy célszerűen való
jónak kereseti, az hív jónak számít. A
ki csak magját, vagy magját keresi, a hív
jót el veszté. Merőz ördögök, és Fátó,
mínyok s. helyek helyei méltán sokjtanak
számbesznek, kiket magok Privátimánusok,
kéreteti vesztet keresésükönül, bőlög,
talán Birodalom, a ki valamiképen Oceanus
Tenger határait meg halatta, végére Roma
virossának felii készött is alig akatt meg.

De miért van szükség a fejedelmre? Mert mindenütt csak egy ember tudhatja hatékonyan igazgatni a társadalmat. «Egy hit, egy törvény, egy király a természetnek vezérlete szerint is. Dicsértessék a democratia és aristocratia, de az monarchia tulajdonsága szerint feljebbhaladja, övé a nyereség. . . . Azért egy fejedelme, egy feje legyen minden birodalomnak, ha két feje vagy, rettentő váz; ha feje három, cerberus; ha pedig hét feje vagy, hidra. Hát mikor a fejedelmek atyafiasok s barátosok? Julius császár és Pompejus olyanok voltak, de az irigység egyben vesztvén őket, ellenségévé tette egymásnak. Romulus és Remus egy anyának méhében elfértek, egy országban el nem fértek. Nem jó egy háznál sok gazda, egy seregben sok hadnagy, egy hajóban több kormányos, egy kalasztromban sok gárdián; sok agár között a nyúl, sok bába között elvész a gyermek».

Óva inti a rodostói államfilozófus a fejedelmet attól, hogy hatalmát másokra bízva s ne a saját személyében parancsoljon. «A fejedelem tegye le hatalmát, nem létszen fejedelem. A szolga függjön fejedelmétől, nem a fejedelem szolgáljától, ha uralni nem akarja. Azért fejedelem, hogy igazgasson. Király, aki parancsol, nem az, akit csak korona ékesít. Az országnak minden dolgait szolgálókra bízni annyit teszen, mint magának urakat választani. Diocletianus talán magán tanult, midőn azt mondta, hogy semmi nem nehezebb, mint jól parancsolni. Fejeket hárman négyen öszevütik és egyező tanácsból császárt megfogják: csak azt mondják neki, amit helyben kell hagyni. A császár, ki házában zárkózik, igazat nem tud; kényszerítetik csak azt tudni, amiket ők mondanak. Egy szóval a nagy jámbor fej edelemet áruba bocsátják, eladják».

Az okos fejedelem nem fitogtatja erejét, hanem azt a látszatot kelti, hogy még sok tartaléka van. «Ugyanis inkább fél az ellenség a láthatatlan, mint a látható hadaktól. Nem mindent mutat meg a mester tanítványának, amit tud, sem a fejedelem, amit tehet ellenségének. Az hatalom maradjon függőben és minden tárházak az vitélő rend miatt ki ne ürüljenek. Megveretik a had, ha üres a tárház. Üres tárház hadat vesz: vert reménység vert öröm.»

Rodostói bölcselőnk politikája erősen konzervatív: félti a fejedelmet, ha gyökeres reformokba vágja a fejszélét, vagy ha gyakran cseréli tanácsadóit: «Az országban nem jó újságokat kezdeni, minek előtte nem tudod, mi következik. A természet önnönmaga tanít gondviselésre, ki semmit meg nem változtat, ki helyében mást nem állat. Olykor alkalmatlan szolgát is el kell tűrni az országban, ha tapasztalható hézagot szerez változtatása. Az egész malmot megállatod, ha csak egy kerekét kivetted is. Nem minden fogyatkozás lehet elégséges oka a szolga változtatásának. Mert talán az, ki utána következik, többször botlik, többször vét».

Bizonyára Rákóczi alakja lebeg Kiss István lelke előtt modellül, amikor a jó fejedelem patriarkális eszményét megrajzolja. Munkájában egyetlen közvetlen célzás sincs a száműzetés rodostói helyére vagy személyeire. De abból, amit az igazi fejedelem lelki szerkezetéről mond, lehetetlen Rákóczira

ne gondolnunk: «Boldog fejedelem alattvalóinak atyja: annyi fia, mennyi jobbágya, minden őriző és fegyver nélkül bátran alhatik ölökben; mint fiainak, úgy parancsol, mint fiai, úgy szolgálnak. Ha meghal, mi hallatik? Az mely kegyes, dicséretes fejedelem vala ez! Mint atyánk, úgy parancsolt. Mint atyánk, úgy halt meg; békével nyugodjék, fiai könnyhullatásában csendesen temettetik. Megholt és befödik koporsójával. Nem holt meg, mert az hívei kedves emlékezetében él örökké, azt írván koporsójára: Ez jámbor fejedelem csak abban vétett, hogy megholt». A fejedelemnek kegyesnek kell lennie. De ez kettőt jelent: «Első: ne légyen a kegyelem igazság nélkül, ne légyen az jó-akarát vagy kedvezés keménység nélkül. Második: a fejedelem kegyes ember-ségében öltözzék, de felséges méltóságából ki ne vetkezzék.»

Rákóczinak kisebbik fia, György herceg, 1725-ben titkon eltávozik Bécsből, ahol a császár neveltette s 1727 nyarán Rodostóba jön. Az a gondolat merülhet fel, hogy Kiss István «magyar filozófiáját» mint a fejedelmi kormányzatra s udvari műveltségre vezető kalauzt, György herceg számára írta, aki bizony viszonylag csekély kultúrával jelent meg a rodostói udvarban. Azonban e föltevésnek ellene mond az az adat, hogy a fiatal herceg magyarul nem tudott s rodostói tartózkodása alatt sem tanult meg magyarul. Mi hasznát vehette volna ennek a magyar könyvnek?

IV.

Mi az udvari embernek vagy politikusnak (a kettő a parlamenti demokráciát nem ismerő, inkább az egykorú francia példa után induló magyar gondolkodó szemében azonos) a hivatása és kötelessége? Erre a kérdésre való válasszal kezd Kiss István munkájának mindjárt első sorait: «Valaki közjót keres vagy szerez, magános nyereségre vagy jóra ne is nézzen, se ne tekintsen. A magános vagy rész szerént való jónak kereseti az közjónak romlása. Aki csak magát vagy magát keresi, a közjót elveszti.» Ez a platóni gondolat van írva a rodostói «magyar filozófia» kapujára: örök alapelv minden idők politikusi számára. Ennek az elvnek egyetemes érvényét azonban mintha mindjárt konkretizálná filozófusunk saját magyar véreinek honvesztett állapotára: «ha elvész hazád, elveszett hajód, nyomorult reménység, ha deszkán ragadsz.»

De milyen a sorsa annak, aki a fejedelmi udvarba óhajt jutni s ott az ország igazgatásában résztvenni? Eléggő sötét és pesszimista képet rajzol a szabadságért lelkesülő, de most számkivetett fogolyként sínylődő Kiss az udvari embernek vagy politikusnak szerepéről: «Az udvari ember eladta szabadságát; másé, nem magáé. Fényes rabság az udvari dicsőség. Ó mennyi főrend kívánczik az udvarba! Udvarba kéredzenek; alig fogadják be őket. Aranyszájú Szt. János az udvari tisztet (tisztiséget) köteleknek nevezi, mégis mely igen kívánják! Az udvari ember maga ítéleti szerint leg-szerencsésebb, hogy így lekötetett. Szerencsétlen szerencse! Az igazán szeren-

esés az, aki szabad akaratját követheti, mástól senkitől nem függ, meg nem gátoltatik, nem kényszerítettik. Ha császárnak barátja, vajjon senki nem kényszeríti-e? Boldog vagy? Állj elő udvari ember s mondd meg nekünk: azóta többet s jobban aludtál-e, mint azelőtt, amikor a császár szolgája nem voltál? . . . Az udvari ember hogyan lehet a magáé? Reggel mindjárt a külső házban megállapodik, órákat tölt hivatala szerint, egyszóval egészen a fejedelem parancsolatától függ: ha csengetnek, felugrik, megijed, mintha menykő esett volna mellette, mindent szélivel hány, elvét, az ajtóban terem, mit mond vagy parancsol valaki; ideje magának semmi sincsen, semmi tulajdon helye; más asztalától él; valamikor fejedelmét látja, meghalványodik, megpirul, tétova futos, mindenkor fél: mennyi térdet hajt, süveget vét, mindent a fejedelemnek, mindent másnak, magának semmit. Aristoteles ebédlik, mikor Sándor akarja: Diogenes, mikor Diogenes akarja. Diogenes mondta, mikor meghallotta, hogy Aristoteles udvarba állott: Az udvari élet tyúk-ketrec. Az udvariak kalitkába vannak zárva; valaki szabadságát szereti, az udvart kerülje.»

Annál is inkább, mert könnyen olyan képmutató, többarcú emberré silányul, mint a legtöbb politikus. «Vagyon néműnemű igazság az hamis politicusokban vagy udvariakban is, de homályos orcájoknak, beszédeknek különböző a fedele. *Gomorrhai—Sodomai alma*: kívül megérettnek látszik, belől tüzes hamu, ha szorítják, porrá lesz. *írott kép*: festéssel jelenti a valóságnak hamis ábrázatját. *Tükör*: szeme előtt mutogatja a tettetett igazságnak ábrázatját. *Árnyék*: igazság képét hazudja. A valóságos igazság nem homályos, nem fedezett, nem palástolt; megcsalhat, nem tulajdonsága miatt, hanem aki rosszul látja vagy hallja. Úgy áll mint a föld a merő igazság, mégis azt véled, hogy mozog, ha fejedet álnokság szédíti. A világos igazság olyan mint a nap: mégsem látod, ha elmédet az oktalanság megvakítja».

Meglepő, hogy filozófusunk a politikusoknak ezt a tényleges, de tőle rosszal természetrajzát művében később jómaga normává emeli. Szinte egy rodostói Machiavelli politikai erkölctanának körvonalai tárulnak e soraiból elénk: «Nem illik udvari emberhez szívét-elméjét mindenk előtt tárva-nyitva tartani. Igyekezeted rejtekben, titokban légyen, hogy az ellenség fel ne fordíthassa. Kívánságidot tettesd, ha nagy dologon igyekezel; az miket láttál, mintha nem láttad volna, az miket hallottál, mintha nem hallottad volna. Veled ellenkező félnek reménysége gyakran megcsalatik, ha eszében vészi, hogy az, miket ő forral, nálad tudva vannak. Ugyanis ha titoknak véli, arra nem fakad, hogy álnoksággal vagy visszás igyekezettel megcsaljon. Szükséges az udvari embernek tanácsit titokban tartani, sőt ha lehet, cselekedetét is; valamit leginkább cselekszik, legkevésbé cselekedje. Gyakran véghez mégy en képmutatással az, mi fegyverrel véghez nem mehet és különböző úton végét érhetni a dolognak, kit nem lehetne nyilván véghez vinni.»

Az udvari és politikai életnek szüksége van a közösség érdekében titoktartásra, a gondolatok és érzelmek külső elnyomására, de csak bizonyos

határig. E határon túl Kiss István is súlyosan elítéli az intrikát, fondorlatot, sokarcúságot a politikában. Bizony a politikusok nagyrésze «álnokság kovácsi, csalárdság mesterei, tettetni jók, képmiítani elmések, históriákban vagy példákban csalárd hiúzok, mesékben mindenütt százszemű Árgusok, hármaskelkű Anteusok, hétfejű hidrák, háromszívű Perionok, róka- s oroszlánbörbe öltözött Machiavellusok, titkon mást suttogó, nyilván mást kiáltó rettentő vázok: kit nem csálnak meg? Madarász annyi tört s horgot, vadász annyi hálót nem vetett. Ha valamikor, *mostani időben* bizonyodik Petrarca mondása: Az csalárdságok mestereit újjal mutogatják; aki legjobban tud csalni, az okosabb. Mondván Lysanderrel: valahol az oroszlán bőre nem használ, róka-bőrt húzzál. Tiberiushoz hasonló, ki minden indulatit, szándékot eltitkolta: az mit kívánt, nem mondotta, beszédével akarátja ellenkezett. Az mire vágyott, gy^alázta; az kit utált, ölelte, ok nélkül megharagudt, harag nélkül fel-

7.

A 730. Iratham Róczy Gúnyköl.
Traktátában Róczy Gúnyköl.
Kiss István

Kiss István aláírása.

indult; úgy sanyargatta barátit, mint ellenségeit, azt akarván, hogy az fejedelm természetit senki ne ismerje. De mit nyert véle? Tiberiusnak senki nem hitt, igaz barátja senki nem volt; mindenek gyűlölségében elepedt szegény udvari hős.»

A Márvány-tenger partján az udvari élet és nagyvilág zajáról csendesen elmélkedő magyar száműzött már egészen tisztában van a protekciónak modern, de úgylátszik e mellett örök pszichológiájával: «Veszedelmes kérni: magának ember ritkán kérjen, másnak ritkábban; mert a fejedelmek ha mit adnak is, minden jóakarátjokat az kérők mellett törekedőknek tulajdonítják. A fejedelmet inkább egészben tartsd magadnak, ki ne merítsd másokért jóakarátjának forrását. Kiből ha magadnak merítesz, óva cselekedjél, ritkán, egyenesen, nyilván, csak szükségedet jelenteve. Midőn kérsz is, idejét megválaszd. Sem, mikor igen víg, sem, mikor igen foglalatos. Ha kérni kell is, óva kérj, ne lássék parancsoltnak. Egy szóval okosan kérj és minek előtte kérnél, kérni tanulj: nagy mesterség kérni.»

Régi aristotelesi elv a politikában, hogy a középúton kell járni: sem a merő erőszak, sem a lány engedékenység nem vezet célhoz. A középszernek

ezt a politikai bölcseségét, mint a politikai erők helyes oekonomiáját, köti szívünkre a Rákóczi-emigráció bölcse is: «Valami erőszakkal lesz, nem örökös, nem is állandó; az mi mértékletes, tartós. A tengernek sem partjához közel nem jó, sem mélyére verekedni; megmérésikli vitorláit, valaki bátran akar hajókázni, hogy középúton járhasson. Valakik boldogultak, középúton jártak. Daedalus erre intette Icarust: kettő között repüljön. Erre Phaëtont Phoebus». Óva int bennünket Kiss István a hevesvérű, mindig reformlázban égő, mindent fenekestül gyorsan felforgatni iparkodó politikustól: «Ha sokat akarsz az országnak szolgálni, keveset szolgálj. Az országnak többet használ, aki legkisebb erővel legnagyobb dolgot viszen véghez, mint aki legnagyobb erővel legkisebb dolgot; erejét továbbra tartja, idejét nehezebbekre halasztja; ésszel többet győz a vénség, mint erővel a vigyázatlan ifjúság».

Erősen megleckézteti politikai lélekbúváruk a politikai parvenút, az udvari szerencsént, akit nem önértéke, hanem csak az államfő kegye és hatalma, pusztán a külső hivatali tekintély emel föl a semmiségből: «Senki magát a fejedelem alkotmányának igazabban nem mondhatja, mint aki semmiből emelkedett. Kisebb gyalázzal maradtál volna otthon, mint nyilván fényeskedel. Előmentél, becsültetel mindenektől, de ami benned létezik, nem tiéd, hanem a fejedelemé. A fejedelem hatalma imádtatik benned, nem a te méltóságod. Nabukodonozor bálványa vagy, ki felől vagy csak a gyermekek is legálább szívökben mondják: nem imádunk».

Aria is kitanítja Rákóczi udvarának filozófusa a politikust s udvari embert, hogyan kell üstökön ragadnia a helyes alkalmakat. A jó alkalom, a kellő időpont megérzése és kiaknázása elemi feltétele a helyes politikai és udvari pszichotechnikának: «Régi udvari mondás: szükség az üdőknek és erkölcsöknek engedni. Az időnek szolgálni kell, az alkalmatosságra vigyázni. Ki elől hajas, hátul pedig kopasz: homlokát megfoghatni, nem nyakszirtit. Imádni kell az echót, vagy visszacsengő szót, mikor szelek fújnak. A csillagok forgására és tulajdonságaira inkább kell az udvari embernek vigyázni, mint az égbe nézőnek, (csillagásznak); egyik tiszta égben, másik homályosban szolgál. Emberek cselekedetinek és dolgainak lelke az alkalmatosság. Dolgod van a fejedelemmel? Idejét megválaszd. Tanuld meg, mikor a fejedelem dolgaitól üresedik; olykor vígabb, olykor szelídebb, akkor menj hozzá, szólj vele, kérj tőle. Az órára vigyázz, ki az ő idejében üt. Felibe írom: Ideje van a hallgatásnak, ideje a szólásnak».

Kiss István józan magyar esze különös hangsúllyal emeli ki, hogy a helyes politikai viselkedés nem elméleti okoskodásoknak, hanem a folytonos gyakorlásnak, élettapasztalatnak gyümölcse: a gyakorlati politika nem elvont tudomány, hanem az emberekkel való bánásmód finom művészete. «Az udvari életnek vagy politikának — mondja — gyakorlás az élete. Az udvari élet gyakorlás nélkül ég nap nélkül, fa ág nélkül, test lélek nélkül. Gyakorlás minden.» Ez pedig megtanítja az udvari embert arra, hogy «az örvendezők között víg, a sírók között szomorú, bölcsék között tudós legyen, az megértők

Rodostó. (Edvi Illés Aludár vízfestménye.)

között tartsa magát, tudatlanok között titkolja el tudományát. Mindeneket magához édesítsen, legkisebbeket is, kiket jóakarattal, kiket emberséggel, kiket becsületes köszöntéssel, kiket szolgálatjának ajánlatával, kiket orcája vidámságával, kiket ajándékkal igyekezzék meggyőzni s magáévá tenni. Mindenek kedvét, humorát ismerje, elméjét kitanulja. Ha ifjakkal vagyon, adjon valamit az időnek, engedjen valamit az ifjúságnak; ha vénekkel, idejüket böcsülje. Ha idegenekkel, tartózkodva, ha földiekkal, bátrabban nyájaszkodjék.»

Megindultan olvashatjuk a hazáját vesztett rodostói gondolkodónak politikai axiómáját: «Egyik országnak romlása, másinak eredeti», mert ennek a gondolatnak érvényét éppen ma, a trianoni katasztrófa után, a magyar nemzet testéből kitépelt új szomszédos államok láttára fájdalmas aktualitással érezzük. «Támadnak országok — úgymond — szomszédországok fodrával. Ujak támadnak, mert a régiek elesnek; ezek romlása amazok épületi. Phoenix-madarak az országok. Mégég a phoenix, de meg nem hal; mert holt elevenen hamvából új phoenix támad. Trója megég; de ímé megégett hamvából új phoenix-madarak támadnak. Trójabéliek maradéki, megmarad kegyes Aeneas... O Róma! nagy birodalom, ímé Trója tüzei világoskodtak előtted, Trója vesztére, néked életedre. Egyik birodalom gyászos temetése másinak örvedetes születése. Más ország romlásával épült birodalom fölibe írok (festek) holt ökörből származott méheket ilyen szókkal: Másnak halálával éltet.»

V.

A számkivetett magyar gondolkodó szinte kifogyhatatlan az erkölcsi gnómákból, velős életszabályokból. Magányában az emberi életről sokat elmélkedik: a folytonos önreflexiót, a magunkra való ráelmélést, a lelki ismeret vizsgálatát kötelességgé avatja: «Tanuljon a természettől az erkölcsöket vizsgáló bölcs vagy philosophus. Nyugszik a természet az emlékezet pontjában: Te is akkor emlékezzél, minek utána dolgaiddat elvégezted. A természet olykor megszűnik a mozgástól, hogy erősebben mozdulhasson: Te is olykor szűnjél meg a cselekedettől és amint cselekedtélt, arról csendes, nyugodt elmével gondolkozzál, hogy jobban és okosabban cselekedjél: miket kellett volna elhagyni benne, miket hozzáadni, minek jobban esni, megfontold».

Ilyen megfontolásokból támadtak Kissnek talpraesett életmaximái, amelyeket lakonikusan iparkodik különböző változatban megformulázni. Sokszor közönséges igazságokat, amelyek az útszéli bokorról leszakíthatók, újszerű és tetszetős alakban fogalmaz meg. Néhányat bemutatok közülök.

«Nagy dolog a dicsíret; az jó erkölcs önnönmaga mikor dicsirtetik, nevedik. De midőn egyet dicsirettel jóra ösztönöz, meglásd, hogy mást azzal meg ne sérts. Egynek eledele ne legyen másnak sebe; egynek dicsireti ne legyen másnak gyalázata. Dicsireted egynek használjon, másnak ne ártson.»

A politikában, mint láttuk, a lassú haladás, a józan konzervatizmus híve. De általában is a középszer embere, aki óv a lázas gyorsaságtól, az elsietéstől: «Lassan kell feljebb menni. Szokták mondani az olaszok: *chi va piano va sano*. Franciák: *petit á petit l'oyseau fait son nid*. Deákok: *festina lente*. Görögök: *πεύθε βεχδως*. Németek: *Gemach kumtme vait*. (Kurucunk a jó bécsi táj-szólást veti fonetikusán papirosra!) Magyarok: *lassan járdj, tovább érsz*. Lépésről lépésre. A sietve lett dolgok nem nagyok. A csemeték mennél hamarább nőnek, annál alacsonyabbak; az fák ellenben mint cserfa és hársfa,, mennél későbben, annél feljebb nőnek. Nagyobbak, amiket ember lassan, mint hamar szerez. Valami hamar lesz, hamar vész. Gyenge gyükér hamar kifakad.»

Lelkünkre köti a megfontolást, az előrelátást: «Az előljáró dolgokból elébb meglásd mi következnek: A ravasz látja a veszedelmet és elrejtetik, az együgyű hirtelenkedik, vetemedik, elvész . . . Az okosnak szükség előre vigyázni, hogy dolgát meg ne bánja, magát meg ne bántsa.» Óva int attól, hogy valaki erején felül sok állást vállaljon: mintegy tiltakozik a közéleti' ember álláshalmozása, *πολυπραγμοσύνη*-je ellen: «A vezérember több helyt ne foglaljon, csak az mennyit megőrizhet. Semmit sem jó erő felett kezdeni. Többet magamra nem veszek, csak mennyit elbírok.»

Ha valamibe fogunk, különösen a kezdetre vigyázzunk: «Mindenek kezdetül függnek; a kezdet, ha kicsiny is, meg ne vesd. A kezdet mértéke kicsiny, hatalma legnagyobb Aristoteles tanítása szerint: kicsinyen születik, elébb elébb menván gazdagodik és magához vett sok vizeket viszen a folyóvíz. Amely bikától most félsz, bornyú korában simogattad. Amely fának árnyékában nyugszol, vessző volt.»

A munka oekonómiájára is van gondja bölcsünknek. «Nyugodalommal — úgymond — egyelítsd munkádat; valami nyugodalommal nem egyelítettik, nem tartós. A munka nyugodalommal, a nyugodalom munkával becses. Nyugodalom nélkül a munka megszakaszt; munka nélkül a nyugodalom megveszt.»

Mint a vitézlő rend tagja, filozófusunk a bátorságot tartja a régiekkel a legnagyobb erénynek. Szinte a kuruc vakmerőség ódját halljuk e soraiból: «Bátor ember szíve körül álló veszedelmekben keményedik. Az erős férfiat az ellenkező dolgok, mint valami hegyek, bár elborítsák is, talpon áll. Akár-mint szorongasd, sértegesd, nyomorgasd, víjjad, üssed, vágjad, végét nem éred; ha sebek esnek is rajta, mint Agamemnon fegyverderekán, örömmel viseli; mint valamely ablakon, azokon által nézván, a dühös szerencsének heában való fény égetésit csúfnak tartja. Hajnal csillag, ki minden ködök felett és között inkább fényeskedik; gyémánt a tűzben, azaz győzhetetlen. Sas, ki szárnyairól felül nézi a felhők mennyköveit, az elementumok harcát. Mennél több a veszedelem, annál nagyobb a dicsőség.»

A genie és az örültség viszonyának kérdése is izgatja a számkivetés magányában az emberi elme természetéről elmélkedő magyart. Az országok.

László Fülöp Rákóczi-képe.

vezetését félti a géniek szeszélyétől. «Mennél ki elmésebb, annál alkalmasabb az ész vesztésre. A nagy elmék úgy csudára, mint félelemre méltók: élesen metszenek s olykor egész országokat kimetszenek. Az igen elmések igen epések, azért csaknem dühösek Aristoteles tanítása szerint. Az éles elme pedig pallos; haragos ember kardjától, az elmének életől mi származik egyéb, ha nem metszések, perek? A nagy elme egyenlenségek taplója, ki hamar és könnyen lángot vet, mindenestől hamar fellobban. Jaj az országnak, az ki ilyen tüzet hagy fellobbanni, nemsokára keserves temetési lesznek. Aki felettébb elmés, az istenek poharától részeg: részeg embertől csak garázdát, versenygést várhatok. Az elme alma; arany elmék arany almák. Mit csinálnak az arany almák? Egyet adott Paris a szebbiknek: ímé visszavonás. Egyet adott Theodosius Eudoxiának: ímé ismét visszavonás. Ó arany elme, veszett, rothadt nem arany alma! honnét annyi sok rossz következik a népek fejére. Középlemek a legjobbak és bátorságosabbak az országnak: vezérelhetni őket, a tanácsnak engednek, felveszik a nyeret. Nagy elmék a lovast nyergestől levetik magokról; zablát, sarkantyút nem szenvednek, parancsoltnak nem engednek. A nagy elmék csaknem mind röpdösők, szüntelen mozgók, állhatatlanok. Valami pedig tengernek a szél, az a birodalomnak az állhatatlan elme; egyik a csendes tengert felháborítja, másik a birodalom hatalmát felzavarja: egyik szomorú, keserves hajótöréseket, másik az országnak utolsó veszedelmet szerez. Ilyen az igen éles elmék gyümölcse, haszna, foganatja.»

Annak, aki az élet erkölcsi normáit vizsgálja, az érzékiség leküzdése, az önmérséklet mindig egyik főproblémája. A rodostói udvar aszketikus légkörébe jól beleillenek Kiss István idevágó fejtegetései: «Mennél kevesebb az érzékenység, annál több az értelem vagy okosság. Elvesz az okosságnak minden nyeresége, valahol az érzékenység meg nem zaboláztatik. Innét régentén az bölcs philosophusok az érzékenységeket (érzékeket) minden szabadságtól megfosztották, hogy az okoskodás szabadosan munkálkodhatnék. Az érzékenységek ablakok, melyeken által mennek bé a nyavalyák az elmében. Nagy égi háborúkat indítanak a kívánságoknak sokasági. Ha bölcs akarsz lenni, szájad ízi el ne ragadjon, csak az érzékenységek ítéletére ne támaszkodjál. Fuss önnönmagától a testtől is, mert a kívánság táplálója a tagok élete. A testnek fogyatkozása, értelemnek nevedése. A test mikor hízik, az elmét tompítja, fogyatja, nem élteti.»

A francia demokratikus felvilágosodásnak kezdő sugarai érik már Kisst, a kuruc magyar nemest, amikor az igazi nemességet nem a születés előjogában, hanem az egyéntől magától kimunkált erkölcsben látja: «Más a nemesség magától, más történet szerint: magától tulajdon erkölcsre s érdemre nézve, történet szerint eleitől, nemzetségétől. Dicsőségesebb magától fényeskedni, mint csak eleitől, őseitől vett fényesség sugárral élni, mert különben érdemesebb volna vér szerint, mint más jó erkölcsűeknek, viselt dolgáinak érdeme után. Nagy verség, sok nemzetség mit használ, kiknek címereivel sok helyen egész pítvarokat szoktak bevonni. Az érdemes jó erkölcs egyedül igaz nemesség.

Az egy igaz erkölcs vagy mesterségben, vagy fegyverben áll. Az igaz nemesség az erkölcstől, történet szerént nemzetségtől való; ki a szerencsétől származik, ritkán az erkölcsnek bizonyosága. Az vér, nem az erkölcs származik vértől. Nem csinál nemest festett képekkel való teljes udvar, vagy annak pitvara. Valami előttünk volt, nem miénk, másért mást dicsir, valaki nemzetét hányja. Tudatlan, kinek minden tudománya mások pennája: nemtelen, kinek minden nemessége mástól vagyon. Szébb dolog embernek érdeme után nemesedni, mint úgy csak születni. Nemetlen vagy? Ha jó erkölcsöd vagyon, nemesség eredetivel bírsz. Nemes vagy? Ha jó erkölcsöd van, hazádhöz illendő vendég vagyon.»

Senki sem elmélkedhetik több joggal és mélyebb élmény alapján a szerencse forgandóságáról, mint a hazájából számkiűzött. A Rákóczi-emigráció filozófusának, akinek lelkét a szenvedések pedagógiája megedzette, velős oka volt a szerencse változásának antik gondolatát alaposan megforgatni: «A szerencse felettébb lézengő, bizonytalansága legbizonyosabb, napról napra változik: az ki napkeletkor boldog, napnyugváskor boldogtalan. Ne higj vidámságának, ne bízzál hízelkedésének. Legjobb szerencsének higj legkevesebbet. Maga oszlopánál senki sem erősebb.»

VI.

Meglepő hasonlóságokra bukkanunk, ha összevetjük ezt a «Magyar Philosophiát» Zrínyi Miklósnak hadtörténeti műveivel: a Mátyás király életéről való elmélkedésekkel, a Discursusokkal, Aphorismákkal, Centuriákkal. Ezek lebeghetnek Kiss István előtt: csak a hadvezér helyébe a fejedelmet állítja. Tárgyalási menete és modora, antik mitológiai példái, mint tétéleit megvilágító illusztrációk szembezőkő módon viselik magukon Zrínyi szellemének bélyegét. Egyes gondolatai és hasonlatai nyilván mutatják a nagy törökverő hős hatását: így a természettől való tanulásra, az elhamarkodott cselekvés veszedelmére, a gondolatok leplezésének szükségességére, a közjó és a magánérdek viszonyára, a középúton való járásra, az erőszaktól való tartózkodásra vonatkozó eszméi.

Feltűnő a fejedelem Isten kegyelméből való uralkodása jogára és hivatására irányuló felfogásuk azonossága. Kiss István államfilozófiája Zrínyi nyomán jár, aki a Mátyás király életéről szóló elmélkedéseiben ezt írja: «A királyok szava szent, . . . copíája az Istenségnek a királyi hatalom.» Kiss erős hangsúllyal emeli ki, hogy a fejedelemnek hivatása a jó parancsolás. S mit mond Zrínyi? «A királyokban semminemű mesterség nem oly szükséges, mint *bene imperare*, jól parancsolni: ha ezt a mesterséget tudja, mindent tud.» (Mátyás király). A rostói filozófus a hasonlatok egész seregével igazolja, hogy az országot csak egy államfő kormányozhatja. Erre Zrínyi Aphorismáinak szavai is sugallhatták: «Egy országban két király, egy hadban két kapi-

tány nem lehet. Sok példa vagyon a római hadakozásokban és mindenütt vesztettek, ahol két feje volt a hadnak» stb. Zrínyi szellemi hatásának szárai kétségkívül Kiss Istvánnak segítőnek filozófiája «magyar» jelzőjének kihímezésében.

*

Minden korszaknak tipikus filozófiája a kor és környezet élő lelkeségének és kultúrájának visszhangja. Kiss István bölcsekedése is a rodostói udvar erősen franciás színezetű kultúrájának talajából fakadt. A száműzetés szomorú környezete ennek a filozófiának lelki akusztikája. A kuruc filozófus Faludi Ferencnek méltó elődje: nemcsak tárgyában, az Udvari Ember és a Bölcs Kember lélekrajzában, hanem a formában is: kifejezéseinek gazdagságában, törölmetszett magyarosságában, könnyed művészi stílusában. Ez a «Magyar Philosophia» Rákóczi és Mikes művei mellett a rodostói kis akadémia műveltségi és irodalmi színvonalának jelentékeny tanúbizonysága.